

DR. CSC NAGY MIKLÓS MIHÁLY:^{*}
Az Erdélyi Fejedelemség önállóságának földrajzi alapjai

Abstract

The end of the Turkish Empire's territorial expansion in Southern Europe was one of the determining phenomenons of territorial development in the continent in the 16th–17th century. This geographical process had an attendant phenomenon as buffer states emerged in the borders of the Empire from which Transylvania was the key element. The sovereign Transylvania located out of the main theatre of the Habsburg–Turkish conflict constituted a closed politico-geographical and geopolitical unit in the Carpathian basin. The sovereignty and the important historical role of the Principality were determined by geographical factors. The study is about these factors and geographical powers of the Transylvanian basin with close connections to other military-geographical factors of Habsburg–Turkish conflict.

1. Bevezetés

A török hódoltság korában három részre szakadt Magyarország politikai és hatalmi megosztottsága, az időről időre fellépő háborús állapotok sajátos, mind az európai, mind a Kárpát-medencei térfejlődésben egyedülálló geopolitikai, valamint állam- és katonaföldrajzi viszonyrendszerhez kötődnek. A Habsburg és török katonai összeütközés fő geográfiai térségét a Dunántúl északi területei alkották (Nagy M. M. 2008), ám ez nem jelenti, hogy a Kárpát-medence más nagytájai és tájai e háborús viszonyrendszerben elveszítették volna fontosságukat. A korra jellemző magyar geopolitikai, valamint állam- és katonaföldrajzi képlet talán legegységesebb vonása; a fő hadszíntér és a „*magyar állameszme*” (Bulla B. 1947) földrajzi térsége, az Erdélyi Fejedelemség nem esett egybe, sőt egymástól viszonylag nagy távolságra terült el. E geográfiai képlet másik jellemzője annak kettős arculata. Egyfelől a Kárpát-medence belső katonaföldrajzi viszonyai, az európai kontinens s azon belül elsősorban Közép- és Kelet-Európa politikai és hatalmi kapcsolatrendszere összeköti a fejedelemség és a királyi Magyarország területeit, azok eseményeit. Másfelől pedig éppen a fenti viszonyrendszer alkotja Erdély önállóságának, autonóm állami létének geográfiai feltételeit. Történetírásunk e jelenség-halmaz tekintetében lemaradásban van; mert a Habsburg–török–erdélyi összeütközés, hatalmi viszonyrendszer témájának már eléggé terjedelmes szakirodalma van, ám – ismereteink szerint – a küzdelmek mögött meghúzódó s azokat erősen befolyásoló földrajzi jelenségek feltárása és leírása eddig elkerülte mind történelemszövegeink, mind geográfusaink figyelmét. Tanulmányunkban e feladat megoldásához szeretnénk hozzájárulni azzal, hogy az Erdélyi Fejedelemség néhány katonaföldrajzi jelenségére hívjuk fel a figyelmet – terjedelmi korlátok miatt – a teljesség igénye nélkül.

2. Az elkülönülés földrajzi erői

A magyar földrajzi szakirodalom szerint Erdély Kárpát-medencén belüli elkülönülésének és az Erdélyi Fejedelemség ebből eredő viszonylagos önállóságának földrajzi oka a zárt geográfiai egység (Bulla B. 1947). A Kárpátok koszorúja s az azon belül emelkedő

^{*} Nyugalmazott egyetemi docens – a Pécsi Tudományegyetem Földtudományok Doktori Iskola hallgatója.

Erdélyi-középhegység – más néven Erdélyi-szigethegység (Hajdú–Moharos J.–Sási A.–Erős L. 1993) – fogja körül az Erdélyi-medencét, s alkotja egyben az Erdélyi Fejedelemség történelmének földrajzi keretét. Ám e keret az egyes égtájak felé különböző módon és mértékben zárt, jóllehet minden irányban úgynevezett *zárt geopolitikai határt* alkot. Északon, keleten és délen a Kárpátok széles és kellően magas hegykoszorúján nehezen járható hágók és szorosok (*Tatár-hágó, Borsai-hágó, Borgói-hágó, Tölgyesi-szoros, Békás-szoros, Gyimesi-szoros, Ojtozi-szoros, Tömösi-hágó, Töröcsvári-hágó, Vöröstorony-szoros, Szurdok-szoros*) haladnak át. Nyugati irányban kevésbé zárt természetes határt találunk, mert a fent említett Erdélyi-középhegységen át, illetve tőle északra és délre az Erdélyi-medencébe vezető folyóvölgyek húzódnak. Elsősorban a Szamos, a Sebes-Körös, valamint a Maros völgye jelenti a természetes közlekedési utat a Nagyalföld felé. E folyók völgyeinek kijáraitainál, a különböző térszínek találkozási vonalának magas földrajzi helyi értékű pontjainál a magyar történelem jelentős eseményeinek helyet adó városok ülnek: *Szatmárnémeti* és *Nagybánya*, valamint *Nagyvárad* és *Arad*. Ugyanígy magas földrajzi helyi értékű ponton foglal helyet Temesvár is: a Maros-völgyhöz is vezető Temes- és Béga-folyók dombsági területekről történő kilépésénél fekszik.

A fentiekben leírt, eltérő fokú zártásra és geográfiai elválasztásra vezethető vissza, hogy Erdély a Kárpát-medence térfejlődésében már a korai századokban is viszonylag élesen elkülönült, ám ez az elkülönülés nem volt elég erős ahhoz, hogy a központi hatalommal szemben önálló államot is alkothasson (Csüllög G. 2000, Fodor F. 1936, Kristó Gy. 2003). A Kárpátok zárt kerete a medence belső térszerkezetéhez történő integrálódás felé hatott, ám az Erdélyi-középhegység mégis eléggé erős elválasztó tényezőként hatott ahhoz, hogy a térbeli integrálódás ne lehessen teljes. Mindennek eredményeként a középkori Magyarország térszerkezetében Erdély sajátos helyzetű volt (Frisnyák S. 2004): politikailag, közigazgatásilag – minden, az elkülönülésre irányuló jel ellenére – Erdély a Magyar Királyság integráns részét alkotta, ám főleg társadalmi és gazdasági földrajzi tényezők miatt azon belül mégis önálló régiót képezett (Frisnyák S. 2004). Az Erdélyi-medencében kialakult, zárt vásárvonal (Kolozsvár, Marosvásárhely, Brassó, Nagyszeben) léte arra utal, hogy e nagytájon bizonyos fokig önálló belső térszerveződési folyamatok indultak el.

Véleményünk szerint a középkori Magyarország központi hatalma mindig volt olyan erős, hogy az erdélyi elkülönülés irányába ható geográfiai erőket ellensúlyozza és Erdélyt megtartsa a magyar állam keretein belül. E sok évszázados helyzetben a nagy változást a török betörés hozza, aminek egyik eredménye az lesz: a királyi Magyarország hatalmi központja kívül kerül a Kárpát-medencén és így az egyébként is viszonylag gyenge Habsburg uralom nem képes az önálló fejedelemséggé válás útjára lépő Erdélyt a magyar államon belül megtartani. S ehhez hozzájött még a Kelet-Európa déli térségeiben kialakuló, hol erősebb, hol gyengébb hatalmi vákuum, amelyhez társultak az oszmán birodalom katonai és ebből eredően hódító potenciáljának korlátai. E tényezők pedig felerősítették Erdély Kárpát-medencén belüli földrajzi elkülönülésének – a fentiekben már említett – geográfiai erőit és az Erdélyi Fejedelemség kialakulásához vezettek, vagyis egy olyan katonaföldrajzi képletet eredményeztek, amely a földrajzi és a politikai (katonai) tényezők egyensúlyán alapult.

3. Az Erdélyi Fejedelemség geopolitikai és katonaföldrajzi tényezői

A 16–17. század fordulóján fokozatosan önálló állammá szerveződő Erdély a Török Birodalom északi peremvidékén elhelyezkedő politikai tényező volt, amely a környezetében lévő más államrészekkel és államokkal – a magyarországi vilájak, Havasalföldi és Moldvai Fejedelemségek, Podólia, Jediszán, Krími Tatár Kánság – szemben viszonylag nagy

politikai önállósággal rendelkezett (Hegyi K. 1987). A török vazallus államok kérdését mintegy két évtizeddel ezelőtt exponáló Hegyi Klára mutatott rá, hogy a Fekete-tengertől és a Dunától északra fekvő területeket a Habsburg-török összeütközés fő színtere, a Duna völgye kivételével formailag sohasem csatolták a Török Birodalomhoz; ám ennek ellenére Isztambul szoros felügyelete alatt állottak. Függségben tartásuk legfőbb eszköze a török katonaság fővárosokban állomásoztatása volt, amit általában a vezető politikusok családjából származó túsok szedésével egészítettek ki. A vazallusok féken tartásának legfontosabb eszköze az ellenük történő katonai fellépés állandó lehetőségének fenntartása volt. Ez Erdély esetében azt jelentette – a már említett Hegyi Klára szerint –, hogy bár a fejedelemség megőrizte saját végvárrendszerét és nem állomásoztak állandóan török csapatok területén, de a török betörések lehetősége akár Havasalföld vagy Moldva, akár Temesvár felől bármikor válóra váltható volt.

Ám mindez még nem magyarázza Erdély mintegy másfél évszázadnyi időre tehető aktív szerepvállalását a térségben. Geográfiai szempontból az erdélyi függetlenség sajátos megvalósulása három tényezőre vezethető vissza: a fejedelemség egy nagyhatalom peremvidékén helyezkedett el, ugyanakkor kiesett a Habsburg-török összeütközés – katonák által általában fő hadművelési irányoknak nevezett – térségéből, végül pedig sajátos geopolitikai pufferhelyzetben volt. Az Erdélyi Fejedelemség perem- (periféria-) helyzete abból adódott, hogy egyrészt a törökök Bécs elleni hadműveletei általában a Duna mentén zajlottak, másrészt pedig abból, hogy a kor török fegyveres erőinek jelentős, részben földrajzi, részben katonai tényezőkből fakadó korlátai voltak. Az e jelenséget felismerő magyar hadtörténész, Perjés Géza (1975) illetve a fenti problémahalmazt az *akciórádiusz* elnevezésével. Véleménye szerint a 16. század első felében a török államvezetés felismerve, hogy fegyveres erőnek hatótávolsága véges, eredetileg nem akarta Magyarországot meghódítani, hanem csak török hűbéresként akarta beilleszteni külpolitikai rendszerébe. Ám Mohácsnál, miután életét veszítette a magyar király is – mondja Perjés – a törökök mintegy túlgőzözték magukat és éppen a fő riválist, a Habsburg-házat segítették a magyar trónra. Ezzel pedig rákényszerültek arra, hogy a Kárpát-medence belső területeit is megszállják.

Perjés Géza egyik későbbi tanulmányában (1988) az akciórádiusz-elmélettel szemben megfogalmazott szakmai vélemények cáfolásán túl igazolta, hogy a török erők fent említett hadművelési kényszerei alapvetően meghatározták az Erdélyi Fejedelemség sorsát. A végsőkig leegyszerűsítve azt mondhatjuk: Erdély már vagy kívül esett a török akciórádiuszon, vagy annak teljesen a peremén helyezkedett el. Erre utal az a földrajzi tény is, hogy a Török Birodalom terjeszkedése során ugyanazokat a tüneteket mutatta, mint bármely más nagy birodalom. A klasszikus politikai földrajz és geopolitika már mintegy száz évvel ezelőtt leírta a jelenséget (Haack, H.–Schmidt, M. G. 1929). Ennek lényege, hogy amikor egy birodalom eléri terjeszkedésének végső határát, akkor részben határainak biztosítására, részben mert erői még lehetővé teszik, perem- vagy pufferállamokat hoz létre határai mentén. A Török Birodalom esetében ilyeneknek tekinthetjük a földközi-tengeri kalózállamokat, a perzsiai hadszíntér szélső s állandóan elszakadó területeit (*Dagesztán, Grúzia, Karabag, Sirván, Azerbajdzsán, Lurisztán*), vagy éppen az északi peremvidék államait; *Erdélyi Fejedelemség, Havasalföldi*, valamint *Moldvai Fejedelemség, Jediszán, Krimi Tatár Kánaság*. Amikor egy birodalom növekedése megáll, majd elkezdődik hanyatlása, ezzel pedig területi zsugorodása, akkor egy sajátos geopolitikai jelenség lép fel: megindul a peremvidékek letöredezése. Ez gyakorta oly módon zajlik, hogy először a korábban a terjeszkedés határainál kialakult peremállamok válnak, töredeznek le a birodalom testéről. Ez a jelenség figyelhető meg az Erdélyi Fejedelemség esetében is.

A magyar történet- és hadtörténetírásban különböző vélemények kaptak hangot a 16–17. századi török hódítással, az ellene folytatott küzdelemmel s a török hatalom hanyatlá-

sának kezdetével kapcsolatban (Perjés G. 1967, Marosi E. 1980). Azonban úgy tűnik, hogy a birodalom valamikor az említett két század fordulóján érte el terjeszkedésének legszélső határait, s jöllehet még mintegy évszázadon át jelentős katonai és gazdasági hatalom maradt, de már megkezdődött hanyatlása (Medzibrodsky E. 1962, Hegyi K. 1982). Vagyis a Kárpát-medencébe történt török betörés – a mohácsi ütközet és Buda elfoglalása – a terjeszkedés szélső határát jelentette. Ebbe a tendenciába illik bele, hogy a fő hadművelleti irányon kívül eső Erdélyt a porta laza függőségben hagyja, s a török hódoltság bő másfél évszázada alatt láthatóan megelégszik azzal: jelentősebb török támadás csak akkor éri a fejedelemséget, amikor azt már végképp fegyveres erőszakkal kell Isztambul mellett megtartani. Ugyanakkor, amennyiben elfogadjuk a peremrészek letöredezéséről szóló geopolitikai tételt, valamint azt, hogy a kor háborúiban idő, tér és mobilitás összefüggéseiből adódó kényszerek uralkodtak (Segeš, V. 2004), akkor látjuk az Erdélyi Fejedelemség önállóságának egyik geográfiai és geopolitikai okát. Erdély éppen akkor alakul török hűbéres, ám mégis a többi vazallusnál nagyobb bel- és külpolitikai szabadsággal rendelkező önálló állammá (Oborni T. 2004), amikor a Török Birodalom terjeszkedése holtpontra jut és megkezdődik – az ekkor még csak kevesek számára látható – hanyatlása. Erdély és a környező államok számára e folyamat – a földrajzi viszonyokból eredően – más és más lehetőségeket rejt magában. A Moldvai, valamint Havasalföldi Fejedelemségek, amelyeket a birodalom többi részétől nem választott el zárt természetföldrajzi és geopolitikai határ, egészen a 19. század közepéig megmaradnak a Török Birodalom hol szorosabb, hol gyengébb kötelékében, míg Erdély számára teljesen más történelmi út kínálkozik. A Kárpátok alkotta zárt keleti és déli határok nyilván kedveztek a geopolitikai letöredezésnek, egyszerűen abból a katonaföldrajzi okból eredően, hogy a hágók és szorosok jól védhetőek. Ám ne feledjük: a török hódoltság korában a török félnek mindig volt annyi ereje, hogy akár saját, akár vazallusai erőivel átlépje e hágókat és szorosokat! Ennek egyébként legjobb példája Thököly 1690. évi betörése Erdélybe. Ekkor a magyarországi hadszíntéren már jelentősen visszavonuló és meggyengült török, a hűbéres Thököly csapataival és más török, valamint tatár erőkkel tört be a déli hágókon, majd aratott fényes győzelmes *Zernyestnél* (R. Várkonyi Á. 1988). Mindezzel együtt a Kárpátok láncai elég erős válaszfalat alkothattak ahhoz, hogy Erdély önálló fejedelemségként nagyobb politikai mozgástérrel rendelkezzen, mint Moldva vagy Havasalföld.

A fejedelemség felemelkedésének másik, már említett katonaföldrajzi oka a Habsburg–török hatalmi összeütközés főirányából való kiesése volt, ami a magyar hadszíntér más tényezőivel együtt jelentősen megnövelte az erdélyi állam védelmi lehetőségeit. Amint már láttuk, Isztambul erői fokozatosan kimerültek ahhoz, hogy a birodalom északi határvidékén elhelyezkedő fejedelemségeket állandóan megszállva tarthassa. Bécs pedig csak a 17. század végére lett olyan erős hatalmi centrum, hogy eredményesen léphessen fel a magyarországi, valamint az erdélyi hadszíntéren. Így a 16–17. században Erdély két nagyhatalom akciórádiusának határán terült el, s ez már eleve magában hordozta, a kelet-európai hatalmi vákuum mellett (Hajnal I. 1988), megerősödésének lehetőségét. E megerősödés a Kárpát-medencében egyszerű területi gyarapodással járt: a Partium, valamint a hét vármegye révén jelentősen megnőtt a fejedelemség területe, és nagyban javultak védelmi rendszerének földrajzi lehetőségei. Elsősorban a Partiumként emlegetett széles sáv érdemel figyelmet, amely azon túl, hogy az Erdélyi-medencébe vezető folyóvölgyekben elhelyezkedő erősségek megszerzésével erősítette az államot, szoros összefüggést mutat a korabeli Nagyalföld kérdéskörével is.

A Nagyalföld történeti földrajzi folyamatait feldolgozó Beluszky PÁL (2001)–Tóth József korábbi kutatási eredményeire támaszkodva – hangsúlyozta, hogy az Alföld mint a Kárpát-medencén belüli periféria történelmi fejlődésében periférián belüli perifériákat

hozott létre térfejlődésében, ami véleményünk szerint az Erdélyi Fejedelemség tekintetében is jelentős katonaföldrajzi tényezőt adhat. A hódoltság korabeli Nagyalföld jelentős földrajzi változásokon ment át: átrendeződött településhálózata, nagy térségei váltak lakatlanná és jelentős részeit borította víz egész évben (Nagy M. M. 2007). Mindezzel azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy – véleményünk szerint – főleg a Nagyalföld tiszántúli területei, a szarvasmarha-tenyésztés fellendülése és az ebből fakadó mezővárosi fejlődés ellenére is, bizonyos periférián belüli perifériának számítottak, amelyeket – ha lehetett – még a hadak is elkerültek. Az erdélyi-Habsburg fegyveres küzdelmek fő színtere általában a felvidéki megyéket jelentette. A Partium megyéjével gyarapodott Erdélyi Fejedelemség területileg kijutott az Alföldre, s ez jelentősen növelte védelmi lehetőségeit. Glaser Lajosnak a huszadik század első felében folytatott történeti földrajzi kutatásaiból tudjuk, hogy a Tisza és keleti mellékfolyói hatalmas ártereket alkottak, amelyek a folyók mentén benyúltak az Alföld morfológiai határáig (Glaser L. 1939). Nagyvárad, Nagyszalonta, Temesvár, Lugos vagy az ártérben, vagy annak peremén helyezkedtek el. Vagyis az Erdélyi Fejedelemség egyes pontokon elérte a periférián belüli periféria – a hadak feltartóztatása szempontjából fontos – természeti erők védelme magas földrajzi helyi értékű pontjait, s ezzel mintegy igyekezett lezárni az Erdélyi-medencébe vezető folyóvölgyeket. Különösen azért tarthatjuk ezt fontosnak, mert a köztudottan török külpolitikai orientáció ellenére az erdélyi fejedelmeknek mindig számolniuk kellett a török aktív katonai beavatkozásával, még ha ez csak ritkán történt is meg.

Az Erdélyi Fejedelemség e területi szerzeményeivel a geopolitikai terjeszkedés útjára lépett. Az alapvetően az Erdélyi-medence és vásárvonala körül szerveződő, úgynevezett *medence-állam* mindvégig megtartotta ilyen államföldrajzi és geopolitikai arculatát, ám jellemzőinek erőssége sokat halványult. Az Alföldre nyíló irányok birtoklásával továbbra is megmaradt medence-államnak, ám földrajzi biztonsága éppen a legfenyegetettebb irányból már a Nagyalföld geográfiai erőin múlott. Ebben a tekintetben alföldi vonásokat is öltött. Ami pedig terjeszkedését illeti, arról érdemes elmondanunk, hogy a Habsburg hatalmi központ megerősödése és a török meggyengülése következtében a Kárpát-medencében annyira eltolódtak a politikai erőviszonyok, hogy végleg megszűnt az Erdélyi Fejedelemség önállóságának alapvető feltétele. A töröknek a Kárpát-medencéből történő kiűzésével az önálló erdélyi állam napja is leáldozott.

4. Összegzés

A magyar történelemben török hódoltsággént ismert kor Magyarországá ugyan elvesztette állami egységét, ám három részre szakadásával olyan politikai- és katonaföldrajzi, valamint geopolitikai képlet jött létre, amely egyedülálló kontinensünk térfejlődésében. A királyi Magyarország meggyengült politikai hatalma, a hódoltsági területek térbeli átrendeződése s ezzel egyes részeik gazdasági fellendülése, valamint a peremhelyzetet elfoglaló Erdély önálló állammá emelkedése egy időben és együtt jellemzik a török kor Kárpát-medencéjét. Történetírásunk és geográfánk ma még túl keveset tud e három, egymástól teljesen eltérő, ám mégis a Kárpát-medencéhez tartozó térség különböző történelmi fejlődési útjának geográfiai tényezőiről. Ma még csak annyit tudunk biztosan; geográfiai faktorok sokaságának eredményeként alakult ki a három részre szakadt ország hármasság földrajzi képe, amelyek egyike az Erdélyi Fejedelemségé. Tanulmányunkban az utóbbi néhány földrajzi vonásával próbáltuk meg vázolni egy rövid életű Kárpát-medencei állam kontúrjait, amelyek árnyalása még a jövő kutatásaira vár.

Irodalomjegyzék

- Beluszky P.* (2001): A Nagyalföld történeti földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest. 274 p.
- Bulla B.* (1947): Erdély, A táj általános jellege és a rész tájak. In. u. ö. Mendöl T.: A Kárpát-medence földrajza. Egyetemi Nyomda, Budapest. pp. 464–465.
- Csüllög G.* (2000): A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények. 124. évf. 1–4. sz. pp. 109–130.
- Frisnyák S.* (2004): A Kárpát-medence feudális kori térszerkezete. In. u. ö.: A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza. pp. 71–77.
- Fodor F.* (1936): Adatok a magyar gyepük földrajzához. Hadtörténelmi Közlemények. 37. évf. 1–2. sz. pp. 113–144.
- Glaser L.* (1939): Az Alföld régi vízrajza és a települések. Földrajzi Közlemények. 67. évf. 4. sz. pp. 297–307.
- Haack, H.–Schmidt, M. G.* 1929: Geopolitischer Typen-Atlas zur Einführung in die Grundbegriffe der Geopolitik. Justus Perthes, Gotha. 62 p. + 30 t.
- Hajdú-Moharos J.–Sasi A.–Erső L.* (1993): Románia táj földrajzi beosztása. Balaton Akadémia, Vörösbény. 178 p.
- Hajnal I.* (1988): Az újkor története. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Második, reprint kiadás) 620 p. + 12 t.
- Hegyí K.* (1982): Egy világbirodalom végvidéken. Gondolat, Budapest. (Második kiadás) 292 p.
- Hegyí K.* (1987): A török birodalom a 16–17. században. In. R. Várkonyi Á. (szerk.): Magyarország története 1526–1686. 1. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Második kiadás) pp. 101–145.
- Kristó Gy.* (2003): Táj szemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged. 229 p. + 1 t.
- Márosi E.* (1980): A török elleni harc lehetőségei 1352–1718 között. Historiográfiai áttekintés. Hadtörténelmi Közlemények. 27. (új) évf. 4. sz. pp. 579–597.
- Medzibrodzsky E.* (1962): A XVI–XVII. századi török-perzsa háborúk történetének kérdéséhez. Acta Universitatis Szegediensis Acta Historica Tomus X. Hungaria, Szeged. pp. 19–35.
- Nagy M. M.* (2007): Akciórádiusz és magyar táj. Aetas. 21. évf. 4. sz. pp. 97–115.
- Nagy M. M.* (2008): A török hódoltság mint földrajzi régió. Közép-Európai Közlemények. 1. évf. 1. sz. pp. 80–85.
- Oborni T.* (2004): Tartományból ország: erdélyi változások a 16. század első felében. In. Zombori I. (szerk.): Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest. pp. 165–178.
- Perjés G.* (1967): Az oszmán birodalom európai háborúinak katonai kérdései (1356–1699). Hadtörténelmi Közlemények. 14. (új) évf. 2. sz. pp. 339–372.
- Perjés G.* (1975): Az országút szélére vetett ország, A magyar állam fennmaradásának kérdése a Mohácstól Buda elestéig tartó időben. Magvető Kiadó, Budapest. 113 p.
- Perjés G.* (1988): Szulejmán koncepciója és Erdély. In. Rácz I. (szerk.): Tanulmányok Erdély történetéről, Szakmai konferencia Debrecen, 1987. október 9–10. Csokonai Kiadó, Debrecen. pp. 84–91.
- R. Várkonyi Á.* (1988): Az önálló fejedelemség utolsó évtizedei (1660–1711). In. Makkai L.–Szász Z. (szerk.): Erdély története, Második kötet 1606-tól 1830-ig. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Harmadik kiadás) pp. 784–971.
- Segeš, V.* (2004): Idő, tér és mobilitás a középkor végi háborúkban. In. Zombori I. (szerk.): Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség–Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest. pp. 103–115.